

Jörgen Larsson
13 januari, 2006

jorgen.larsson@sociology.gu.se
www.familjeliv-utan-tidsbrist.nu

Tidssociologi

– om hur samhället påverkar vår upplevelse av tiden

*”Eftersom alla är upptagna jämt och har mycket att göra,
är det av synnerlig vikt att man reser bort från det hela
för att på avstånd begrunda vårt faktiska läge i nuet
och tyda de hemliga lagar som härskar över våra liv.”*

Ur *Enslingen på Salamis*, Hjalmar Gullberg

Den här uppsatsen kan ses som en form av resa för att finna de tidslagar som Hjalmar Gullberg ovan hävdar härskar över våra liv. Tiden och hur vi upplever den är väldigt centralt både för vårt eget välbefinnande och för hur samhället fungerar. Mitt forskningsprojekt handlar om just tidspress och jag ville genom den här uppsatsen gräva lite djupare kring det här med tid och tidsupplevelser. Hur vi ser på vad tid är och hur vi upplever tiden hänger intimt samman med vilket samhälle vi lever i. Jag är väldigt nyfiken på hur man såg på tid i traditionella samhällen? Har människor alltid varit tidspressade? Vad är egentligen tidspress och hur kan den förstås? Är vi dömda till ett liv präglad av tidspress eller finns det utvägar? Det här är några av de frågor som jag försöker att

belysa i den här uppsatsen. Ett annat syfte med uppsatsen har varit att leta efter nya ord som kan hjälpa oss att prata om det här abstrakta fenomenet tid. För trots att tid spelar en sådan central roll i våra liv så håller jag med Helga Nowotny om att människors tal om tid är underutvecklat (Nowotny 1994).

Innehållsförteckning

Vad är tid?.....	2
Traditionell tidsuppfattning.....	3
Industriell tidsuppfattning.....	5
Tidspress.....	9
Missnöje med industriell tidsuppfattning..	14
Postindustriella tidsuppfattningar	16
Tidspionjärer	18
Litteraturlista.....	21

Vad är tid?

*Vad är tiden?
Om ingen frågar mig om det, då vet jag,
om någon frågar mig och jag vill förklara det
för honom,
då vet jag det inte.*

Augustinus (återgivet i Bengtsson 1999)

Olika beskrivningar av tid kan delas in i dem som ser tiden som något absolut respektive som något relativt.

Ett tidigt exempel på absolut tid kommer från de teorier som Isaac Newton lanserade på 1600-talet där han såg tid som en mätbar kvantitet. Hans formler innehöll ett t och det symboliserade en enhet tid. Tiden i Newtons formler var dock utan riktning, den gick varken i riktning mot framtiden eller mot dåtiden. När det naturvetenskapliga genombrottet för den s.k. termodynamiken kom i slutet av 1800-talet fick tiden en riktning. En av termodynamikens lagar innebär att när energi omvandlas kan det bara ske i riktning mot mindre användbara former (t ex från el till värme). Denna irreversibla process går i en riktning från dåtid till framtid. Härmed hade den fysiska tiden fått en riktning och dessutom blivit irreversibel – ett begrepp för detta är tidens pil.

En annan dimension av absolut tid är dagens tideräkning. Exakt uttryckt så definieras en sekund som varaktigheten av 9 192 631 770 perioder av den strålning som motsvarar övergången mellan de två hyperfin-nivåerna i grundtillståndet hos atomen cesium 133 (Bengtsson 1999). Tiden kontrolleras med hjälp av en s.k. atomtidsskala på BIPM, Internationella Byrån för Mått och Vikt, i Paris.

Det finns också samhällsvetenskapliga teorier som tar sin utgångspunkt i de absoluta dimensionerna av tiden. Torsten Hägerstrand och även Anthony Giddens använder sig av begreppet tidrummet. Teorier om tidrummet kan te sig självklara men de eftersträvar att beskriva det som med säkerhet är konstaterbart. Bland de tidsmässiga konstaterandena finns bl a att:

- livsloppet är ändligt
- tid är en begränsad resurs
- förmågan att göra flera saker samtidigt är begränsad
- rumsliga förflyttningar tar tid.

Många ser dock tid som något relativt och subjektivt. St Augustine beskrev redan på 400-talet hur det mänskliga innebär en interaktion mellan minnet, perceptionen och önskan. Han såg det förgångna och det framtida som närvarande i nuet. Denna tankefigur lever kvar starkt än idag (Adam 2004) och präglade bl a Mead i hans bok om tidsteori *The philosophy of the present*. Mead menar bl.a. att det förgångna inte är orörligt. Det sätt vår uppfattning av det förgångna är utvalt och bevarat på gör att det är öppet för förändringar och det kan därför ses som hypotetiskt, precis som framtiden som också är hypotetisk. Det förgångna är hela tiden omskapat och omformulerat. Det förgångna har ingen status bortsett än som en relation till det nutida.

Mead såg den abstrakta tiden i form av t ex klockor och kalendrar som konventioner, och även om objektiv tid finns så är den aldrig oberoende av perspektivet från dem som upplever tiden (Urry 1996 sid 373). Detta ligger väl linje med Durkheim som menade att den sociala tiden är historiskt formad och socialt föreskriven. Tiden skapas och återskapas kollektivt, men för medlemmarna i ett samhälle upplevs den som fast.

I Norbert Elias uppsats om tid liknar han tiden vid de masker som används i ritualerna hos många stamsamhällen (beskrivet i Nowotny 1994). För åskådarna blir maskerna verkliga även om alla vet att det bakom dem finns människor. Klockan och kalendern blir också verkliga för oss och vi leds till att tro att de är tiden och att tiden löper utan att vi kan haffa den. Elias menade att vi ofta tror att vi måste styras av klockan och kalendern när de egentligen bara är symboler som hjälper oss att koordinera våra aktiviteter.

Kritik mot uppdelning mellan abstrakt och relativ tid

Filosofen Henri Bergson iakttog i början av 1900-talet denna tudelning av tiden och introducerade två begrepp, dels en kvalitativ temporalitet som han kallade för *durée*, dels en matematisk tid som han kallade *temps*. Detta ligger till grund för mycket social vetenskap som skiljer mellan kvalitativ och kvantitativ tid. Men uppdelningen mellan å ena sidan det som av olika författare benämnts som absolut/objektiv/naturvetenskaplig/kvantitativ tid och å andra sidan det som benämnts som relativ/subjektiv/social/kvalitativ tid kritiseras idag av ledande tidsociologer.

John Urry menar att tidsociologin nyligen har genomgått stora förändringar och att mycket av den konventionella förståelsen av tid bygger på förlegade och olämpliga föreställningar (Urry 1996). Han menar t o m att när Durkheim och Merton insisterade på en uppdelning i naturlig och social tid så byggde de på en bristfällig förståelse av tid i naturen.

Bland nutida sociologer är Barbara Adam den mest framträdande inom tidsområdet. Hon menar att tidsociologin behöver inkorporera insikter från nutida fysik och

biologi, och slopa uppdelning mellan naturens tid och social tid (Adam 2004). Bland de vetenskapliga upptäckter som hon syftar på finns insikten från biologin att människor har inbyggda klockor. Alla levande varelser har en myriad av interna klockor som koordinerar sig med rytmer i den externa fysiska världen (t ex månen eller livscykeln). Ett annat argument är Einsteins relativitetsteori som bevisar att Newtons lagar inte alltid gäller, utan att tiden är beroende av gravitationen. Där gravitationen är störst flyter tiden långsammare. Hårddraget innebär teorin att tiden går en aningens uns långsammare nere i en dalgång än uppe på ett berg. Dessutom bromsas tiden vid hög fart. Tiden är alltså inte opåverkbar – den är relativ. Adam argumenterar för en mångfacetterad irreversibel föreställning av tid där ingen grundläggande skillnad görs mellan naturens och människornas tid.

Traditionell tidsuppfattning

Det ligger nära till hands att ta tiden för given - att anta att så som vi i vårt samhälle uppfattar tiden, t ex att den är ett kontinuerligt flöde, är den naturliga, självklara och enda möjliga tidsuppfattningen. Men studier av hur människor uppfattar tid i olika samhällen visar att det skiljer sig åt i väldigt stor utsträckning. Tidsupplevelsen är åtminstone delvis en social konstruktion, något som förändras under historiens gång. Tidsuppfattningar förändras långsamt eftersom vi i huvudsak övertar tidigare generationers beteenden och uppfattningar. Den stora skiljelinjen avseende tidsupplevelser går mellan människor som lever i traditionella respektive i industrialiserade samhällen.

Samhällen med traditionell tidsuppfattning kan t.ex. vara nutida samhällen i tredje världen dit industrialismens tidsuppfattning

ännu ej har spridit sig, eller västerländska samhällen innan industrialiseringen. Det finns olika former av vetenskapliga studier av tidsuppfattningar. Antropologer studerar genom fältbesök samhällen i tredje världen och historiker studerar vårt eget samhälls historia, då främst med hjälp av att analysera äldre texter.

Enligt historikern Thompson är den tydligaste skiljelinjen att människor i förindustriella samhällen är uppgiftsorienterade, medan människor i industrialiserade samhällen är tidsorienterade (Thompson 1967). Arbetet i traditionella samhällen styrdes av ”naturliga” krav: arbete från tidig morgon till sen kväll var vanligt i bondesamhällen under skördemånaderna, kor behövde regelbundet mjölkas, får behövde tillsyn under lammningsperioden, etc. Uppgiftsorienterade kulturer gör inga större skiljelinjer mellan arbete och övriga livet, sociala kontakter och arbete vävs samman. Jag antar att det kan liknas vid hur vi idag ofta väver samman utförande av hushållsarbete med social samvaro.

Kabylefolkets tidsuppfattning

Pierre Bourdieu har studerat Kabylefolket i Algeriet och deras tidsuppfattning (Bourdieu 1963/1990). Kabylefolket är småbönder och normen är att den tid då det finns dagsljus är avsedd för arbete. Under denna tid bör en respektabel bonde hela tiden vara upptagen med något. De har ett talesätt för tillfällen när det saknas något att göra ”let him sharpen his knife”. Enligt Bourdieu ses arbete som en ofrånkomlig del av livet, precis som sjukdom och död, men det ses inte som en dygd. Bonden arbetar utan jäkt och lämnar det som inte görs idag till imorgon. När dagsljuset är förbi övergår livet till det som Bourdieu kallar ”a whole art of passing time”. Den lediga tiden används till att prata, när

någon reser sig för att gå säger man ofta ”You are leaving us, and we have hardly sat down, and we have not spoken of everything”.

Jag antar att Bourdieu besökte Kabylefolket någon gång under mitten av 1900-talet och han beskriver att klockor då var introducerade där sedan länge. Deras tidssystem var dock fientligt inställt till klockan. De tillät inte att klockan skulle få styra hela deras tillvaro. De kallade t.o.m. klockan för ”the devil’s mill”. I samma anda var de mycket kritiska till jäkt ”Haste is seen as a lack of decorum combined with diabolical ambition”. Att jäkt ses som en brist på anständighet bygger enligt Bourdieu på att man då kastar sig in i saker utan att tänka sig för och att man tappar proportionerna. Kabylefolket är också likgiltiga inför punktlighet. Föreställningen om en exakt tidpunkt för att träffas finns inte. De äter t ex inte vid någon viss tid utan när maten är färdiglagad.

De ser inte tid som segment på en kontinuerlig linje, utan snarare som många fristående enheter utan regelbundna avstånd. Tidpunkter kan t ex anges som när getterna kommer ut på morgonen eller när himlen är röd på kvällen. Dåtid refereras inte till årtal eller datum utan till händelser som människor minns, t.ex. året då det var torka.

Kabylefolkets syn på framtiden skiljer sig också drastiskt från det som präglar oss idag. Bourdieu skriver att inget är mer främmande för Kabylefolket än att försöka få kontroll över framtiden. Naturligtvis lever de inte helt planlöst utan de lagrar en del av avkastningen för att kunna konsumera den i framtiden. Men att *lagra* är enligt Bourdieu något annat än *sparandet* som hänger samman med den kapitalistiska ackumuleringen. Lagrandet

sker med konkreta varor medan sparande möjliggör tillgång till abstrakta och potentiella nyttigheter i en avlägsen och abstrakt framtid.

Tidsuppfattning i Västeuropa

Historikern Nigel Thrift beskriver i *The Making of a Capitalist Time Consciousness* (1981/1990) hur tidsuppfattningen har förändrats i Västeuropa från 1300-talet och framåt. Hans beskrivning av tidsuppfattningen i Västeuropa under medeltiden har stora likheter med Kabylefolkets tidsuppfattning. På medeltiden var livet uppgiftsorienterat snarare än tidsorienterat. Veckan var inte någon tidsenhet som användes. Istället fanns årets rytm med dess tolv månader och fyra årstider samt vissa kyrkliga och rituella händelser. De tidsmässiga referenspunkterna var självständiga enheter snarare än segment på en kontinuerlig linje. Punktighet var något okänt. Uppfattning om dåtid och framtid var något stympat och otydligt. Historien var något oklart, speciellt det som låg lägre tillbaka i tiden. Och framtiden föreställdes i samma form som det förgångna.

Thrift menar dock att en ny typ av tid långsamt och gradvis växer fram från 1300-talet och framåt. Han delar upp utvecklingen i olika perioder. Den första perioden, mellan 1330 och 1550 kallar han för ”Öar av tid i ett tidlöst landskap” och då fanns det på vissa områden ett mer noggrant tidshållande. I städerna introducerades kyrkklockor. Den växande handeln med varor skapade också behov av mer exakt tid. Även inom vissa hantverk behövdes exakta tider, metallarbete använde t ex timglas.

Under nästa period, mellan 1550 – 1750, växte för de som var anställda en upplevelse av skillnad mellan

arbetsgivarens tid och sin egen tid. Thrift menar att detta innebar att ”...the day was gradually being more and more split up into owners’ time, the time for *work*, and of their own time. A time (in theory) for *leisure*. The day would be the subject of increasing alienation”.

Tidsstyrningen av anställdas liv innebar att arbetsgivarna i vissa områden, t ex i textildistriktet, använde sig av signalhorn för att väcka arbetarna på morgnarna. Men Thrift menar att förändringarna i tidsuppfattning under denna period inte ska överbetonas. England var under 1600-talet i huvudsak ett jordbrukssamhälle.

Industriell tidsuppfattning

Thompsons artikel *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism* (Thompson 1967) fick ett mycket stort genomslag. Han kopplade förändringar i tidsuppfattningen till industrialismens behov av att införa striktare tidsdisciplin hos arbetarna. Thrift visade i ovan beskrivna artikel från 1980 att det finns bevis för att vissa aspekter av en modern tidsuppfattning fanns före industrialismen. Thrift menar att införandet av klock-paradigmet var mer ojämnt infört än vad Thompson hävdade och att det också omfattade praktiker som inte hade med den industriella kapitalismen att göra (Adam 2004). Mitt intryck är dock att Thrift håller med Thompson om att de stora förändringarna kom i samband med industrialismens genombrott. Industrialismens tidsuppfattning omfattar en standardiserad, innehållslös och kommodifierad tid, en tidsdisciplinering av människorna och en kolonisering av tiden själv och en kolonisering med hjälp av tiden.

Standardiserad, innehållslös och kommodifierad tid

Medan traditionella samhällen i första hand struktureras i förhållande till sociala aktiviteter så är klocktiden central för hur moderna samhällen organiseras. Vårt samhälle bygger på klocktidsmässig koordination. Före klockan användes olika sätt att mäta tid som var kopplade till kroppen, solen, månen och planetrörelser. Den äldsta skriftliga dokumentationen i tidmätningens historia finns nedtecknat på en papyrusrulle från tiden omkring 2500 år f kr "När din skugga är 16 fot lång, Berenike, väntar Amasis på dig i olivlunden." (Lundmark 1999). Andra exempel på tidig tidmätning är att det i New English Dictionary från 1400-talet fanns tidsmättet "pissing while", ett annat exempel är att man på Madagaskar använde måttet "en riskokning" för att mäta tid (Thompson 1967). Det sistnämnda liknar det tidsmätt som jag själv använder för att beskriva tid för min fyraåriga dotter "lika länge som ett halvt Bolibumpa".

Innan en standardiserad klocktid infördes varierade timmarnas längd beroende på dagsljuset. Dessutom fanns tidsskillnader mellan olika geografiska platser. Tidsskillnaden mellan Göteborg och Stockholm var 24 minuter. År 1878 introducerades en enhetlig svensk standardtid. Standardiserad tid för hela världen beslutades år 1884 på ett möte i Washington DC med delegater från tjugofem länder. Världen delades in i tidzoner med tolv zoner på vardera sidan av den så kallade nollmeridianen som förlades till Greenwich i England. En exakt gemensam världstid etablerades 1913 då trådlösa tidssignaler började sändas ut från Eiffeltornet i Paris.

Klocktidsrevolutionen tog över 400 år och den har satt sig djupt i vårt sociala liv. Den

har spridits över jordklotet och de som motsatte sig den sågs som motsträviga och gammalmodiga (Adam 2004). Asplund menar att i Sverige undanträngde klocktiden det som han kallade allmogetiden under 1800-talet, men att "kanske är det först efter andra världskriget som klocktiden blivit till synes allenaordande. Först vid denna sena tidpunkt blir det måhända rimligt att tala om individen som förkroppsligad klocktid" (Asplund 1983). Klocktiden har dock inte helt ersatt tid som baserar sig på kroppen, jorden och universum. Säsongerna markerar fortfarande året och vi sover fortfarande oftast när det är mörkt. Thompson poängterar att kvinnor än idag inte helt har lämnat de förindustriella tidskonventionerna eftersom att ta hand om ett spädbarn är bland det mest uppgiftsorienterade man kan tänka sig. Detta har gjort att småbarnsmammor ibland har kallats för förmoderna.

Max Weber intresserade sig för hur de processer såg ut som inte bara gjorde att vi orienterade oss med hjälp av tiden utan hur vi också disciplinerades av tiden. Han frågade sig hur tid kunde förvandlas från en gudagåva till en ekonomisk resurs kopplad till effektivitet och vinst. I boken *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (Weber 1934/1978) fann han en förklaring i puritanernas attityder till arbete och synen på tid som en värdefull resurs som skulle användas med sparsamhet. Från början innebar den kristna kulturen att tiden tillhörde gud och att handla med tid sågs som en form av ocker. I munkarnas livsstil från 500-talet fanns en strikt tidsdisciplin som syftade till att hjälpa dem att bli guds tjänare. Weber menade att denna tidsdisciplin efterhand smittade det övriga samhället och att den på 1500-talet hade blivit en integrerad del i protestantismens rättfärdiga leverne. Han

beskrev hur den protestantiska etiken innebar att "Waste of time is thus the first and in principle the deadliest of sins." (Urry 1996 sid 371). Punktlighet blev en dygd i den protestantiska etiken och punktlighet kräver att människor kan kalkylera och kontrollera sina framtida handlingar och att de kan organisera sina liv. Härigenom kom en instrumentell och kontrollerbar syn på framtiden. Något som stod i bjärt kontrast till traditionella samhällens tidsuppfattning där framtiden antingen ses som en förlängning av status quo eller som något som hänger samman med okända.

Genom standardiseringen av tiden har den inte bara blivit exakt och universellt mätbar, den har också blivit innehållslös (Adam 2004). Tidigare var tiden kopplad till uppgifter medan den numera inte har någon koppling till sociala aktiviteter. Klocktid är något abstrakt, invariabelt och kvantifierat som uttryckts i siffror. Johan Asplund skriver "Denna tidens gång är *oberoende* av mina göranden och låtanden. Tiden går med likformig hastighet *vid sidan* av det jag företar mig" (Asplund 1983 s. 101). Giddens använder begreppet "disembedding" när han beskriver att tiden har blivit tömd och innehållslös (1997). Tiden har blivit frikopplad (disembedded) från händelser, fenomen och processer.

Kommodifieringen av tiden beskrevs först av Karl Marx (återgivet i Adam 2004). Tid spelade en central roll i Karl Marx teorier och för Marx är tid inte kopplad till kontexten eller situationen utan istället ett abstrakt värde som möjliggör att tid genom arbete kan omvandlas till pengar. Marx tid var en tom och standardiserad enhet – han beskrev en kommodifierad tid.

Kommodifiering av tiden innebär att den förvaruligas. En kommodifierad tid innebär att tid-är-pengar. Thompson återger

Benjamin Franklins ord från boken *Necessary Hints to Those that would be Rich* utgiven 1736.

I remember a notable Woman, who was fully sensible of the intrinsic Value of Time. Her husband was a shoemaker, and an excellent Craftsman, but never minded how the Minutes passed. In vain did she incalculate to him, That Time is Money (återgivet i Thompson 1967).

Tidsdisciplinering

Idag har antagandet att tid-är-pengar trängt in i alla delar av vår vardag och det är ett antagande som ofta uppfattas som naturligt och som inte ifrågasätts. Tid-är-pengar innebär att tid kan omvandlas till pengar, att tid kostar pengar och att tid skapar pengar genom ränta. Tid-är-pengar antagandet påverkar alla delar av vårt sociala liv: att föräldrar jäktar med att få på barnen kläderna på morgonen så att inte arbetet ska påverkas, att vi behöver sitta i väntrum hos läkaren så att han/hon inte ska riskera att ha improduktiv tid, att vi väljer snabbast möjliga transportmedel för att inte "slösa" tid. Denna tidsuppfattning var först etablerad bland puritanerna i Storbritanniens storstäder under 1700-talet. Men hur spreds den och hur såg vägen ut till att bli för-givet-tagen i dagens samhälle?

Enligt Thrift var grunden lagd redan innan industrialismen med bl a spridningen av kyrkklockor och de anställdas uppdelning mellan "owners' time" och "own time". Den tredje perioden, mellan 1750 – 1880, kallar Thrift för "the imprisoning". Under denna tid spreds klockor till alla samhällsklasser och de allra flesta britter inlemmas i den industriella tidsuppfattningen. Den moderna industrin krävde en större disciplin hos arbetarna eftersom maskiner och människor skulle

synkroniseras. Thompson menade dock att förändringen inte bara hänger samman med övergången till industrialism och dess förändrade tillverkningsmetod som kräver mer synkronisering av arbetet. Lika viktigt är att det skedde en övergång till kapitalism med dess tidsmätande som ett sätt att exploatera arbetarna. Thompson menar att "... the employer must use the time of his labour, and see it is not wasted ... Time is now currency: it is not passed but spent" (Thrift 1981/1990 sid. 61).

Arbetet var tidigare alltför oregelbundet för att passa den industriella kapitalismens behov. Den gamla vanan att sluta arbetsveckan när man hade tjänat tillräckligt med pengar behövde avskaffas. Oregelbundenheten berodde också på det utbredda alkoholdrickandet. Det fanns en tradition av att inte komma till arbetet på "saint Monday" eftersom den dagen behövdes för att repa sig efter helgen (Thrift 1981/1990 sid 76). Oregelbundenheten berodde också på diverse traditionella helgdagar och marknader.

Thompsons summering av hur tidsdisciplineringen genomfördes lyder "... by the division of labour; the supervision of labour; fines; bells and clocks; money incentives; preachings and schoolings; the suppression of fairs and sports – new labour habits were formed, and a new time-discipline was imposed" (Thompson 1967 sid 90). Den stora tillgången på arbetskraft gjorde mot slutet av 1700-talet att tumskraven drogs åt för dem som hade anställningar, de fick välja mellan att underkasta sig en tuffare arbetsdisciplin eller att klara sig på temporära jobb och riskera fattigdom. Olika metoder användes som t.ex. avskedanden, böter och stängningar av fabriksgrindar exakt när arbetsdagen skulle starta. Dessutom fanns

klockor på väggarna och skrivna regler som skulle följas. Ett exempel på en fabriksägares regler för tidskontroll ger en bild av den arbetsdisciplin som tidigare rådde:

There will then be thirteen hours and a half neat service...after all deductions for being at taverns, alehouses, coffeehouses, breakfast, dinner, playing, sleeping, smoking, singing, reading of news history, quarrelling ... (Thompson 1967 sid 82).

För att uppnå detta infördes system med tidkort, tidskontrollanter och böter. I vissa fabriker, t ex för tygtillverkning, så hjälpte också maskinerna till för att hålla tempot högt. På vissa textilfabriker fick arbetarna inte ha egna klockor så att de skulle kunna se när de skulle sluta, det var cheferna som sa till när arbetet skulle avslutas för dagen. Maskinerna var igång och arbetarna arbetade ofta så länge det var tillräckligt ljus.

För att bidra till en ökad tidsdisciplin genomfördes också förändringar utanför arbetsplatserna. En skrift, skriven av pastor J. Clayton år 1755 på uppmaning av företrädare för staden Manchester, hette *Friendly Advice to the Poor* och innehöll budskap som att den som behåller händerna i fickan, istället för att arbeta, bara kan förvänta fattigdom (Thompson 1967). En annan förändring handlade om den ökande mängden fritid som nu också allt mer präglades av den industriella tidsuppfattningen. Nya åskådarvarianter av gamla sporter och tågutflykter var exempel på aktiviteter som kostade pengar och som ägde rum vid exakta klockslag och som därigenom var väl integrerade med den industriella tidssynen.

Disciplineringen omfattade inte bara vuxna utan även barn. I folkskolan och

söndagsskolan var ett av målen att etablera tidsdisciplin hos barnen. Uppmaningar om punktlighet var inskrivna i alla skolors regler. Om barnen inte kom till söndagsskolan i tid så förlorade de sin plats. Skolan sågs som ett bra sätt att träna barnen i ”the habit of industry”, att ge barnen långa skoldagar och tråkiga uppgifter sågs som en positiv dygd eftersom det gjorde dem ”habituated, not to say naturalized, to labour of fatigue” (Thompson 1967 sid 84).

Kolonisering av tiden och med hjälp av tiden

Barbara Adam menar att det finns två typer av kolonisering kopplade till tiden. Den ena formen är kolonisering med hjälp av tiden, den andra är kolonisering av tiden själv (Adam 2004).

Vid kolonisering med hjälp av tiden förs den kommodifierade och abstrakta tiden in som norm i olika samhällen och ersätter dess tidigare rådande tidsnormer. I de koloniserade samhällena införs inte bara standardiserad världstid utan också de värderingar som hänger samman med industriell tid. Adam menar att motstånd möts med oförståelse eftersom denna tidssyn är en icke ifrågasatt och oundviklig del av det industriella samhället. Utifrån sin studie av kabylefolket menar Bourdieu att när olika delar av en kulturs tidsuppfattning påverkas så förstörs en helhet och en balans (Bourdieu 1963/1990). Han menar därför att en delvis och långsam förändring av tidsuppfattningen fungerar dåligt, istället måste förändringen ske abrupt och totalt.

Kolonisering av tiden själv har pågått länge, t ex genom att vi med ljus koloniserar den nattliga tiden. Ett mer problematiskt exempel är hur radioaktiva utsläpp koloniserar framtiden och

livsvillkoren för många generationer framåt. Genetisk modifiering av mat liknar Adam med den tidsmässiga motsvarigheten till rumslig globalisering. Förändringen är potentiellt lika total som globaliseringen, fast nu tidsmässigt. Det sker en modifiering av gener som har sitt ursprung i livets uppkomst och modifieringen kan ha effekter i miljön in i en obegränsad framtid.

Tidspress

*Var och en bland oss har tid i stora mängder,
men det är också nog för oss
vi behöver inte mer tid än vi har, och vi har
ändå tid tillräckligt ...
Vi måste befria den arme och vilsne papalagi
från hans vanföreställning,
vi måste ge honom hans tid åte.*

Citat från boken *Papalagi:
tal av söderhavshövding
Tuiavii* (Tuiavii 1983)

Det jag här skriver om tidspress kan ses som ett komplement till den litteraturgenomgång relaterad till tidspress som jag gjorde i samband med min uppsats ”Vad är tidsbrist?” (Larsson 2004).

Tidspress + industrialism = sant

Tidspress framstår nästan som helt och hållet kopplad till en industriell tidsuppfattning. I de beskrivningar av traditionella tidsuppfattningar som jag har stött på så har inte tidspress tagits upp. Asplund skriver att han tror att människor i bondesamhället i regel hade gott om tid ”Visserligen arbetade man understundom hårt, men arbetet upplevdes knappast såsom konsumtion av tid ... Man fick gjort vad man fick gjort, och på det hela taget fick man gjort det man skulle.” (Asplund

1983 sid 116). Idag är det annorlunda. Tidsbrist - att se tiden som en knapp resurs – förutsätter som Barbara Adam påpekar att vi ser tid som en kvantitativ resurs och således att tiden är frikopplad från aktiviteter. Tidsbrist förutsätter alltså en kommodifierad tid.

Även Helga Nowotny menar i sin bok *Time. The Modern and Postmodern experience* (1994) att tidsbristen som norm härstammar från när tid gavs ett ekonomiskt värde i samband med industrialiseringen. Tid blev en produktivitetfaktor, tid-är-pengar. Rationaliseringsåtgärder, löpande bandet, tidsstudier och andra Tayloristiska åtgärder är bara de mest kända exemplen på den allomfattande normen av tidens knapphet som är internaliserad i både maskiner och människor. Helga Nowotny menar att tidsbrist idag omfattar alla delar av livet och målet att göra mer av den tillgängliga tiden är den dominerande principen inte bara för tekniska ting och för mänskliga aktiviteter.

För Marx, och även för Thompson, var kapitalismen lika central som industrialismen i forandret av en ny tidsuppfattning. Marx uppmärksammade speciellt den ständigt ökande arbetsintensiteten, något som är intimt förknippat med tidspress. Marx pekade på att myndigheterna har makt att begränsa arbetstiden men att de inte har någon möjlighet att påverka arbetsintensiteten. Han förutsåg en mekanism som innebär att kapitalet successivt kommer att öka kraven, ”systematically raising the intensity of labour” (återgivet i Adam 2004).

Johan Asplund menar dock att tiden inte alltid behöver vara en knapp resurs.

En resurs är alltid en resurs för någonting. Man kan inte tala om resurser i något slags absolut mening. Om en resurs framstår som knapp eller ej avhänger därav, vad den skall användas till. Att dygnet innefattar 24 timmar, varken mer eller mindre, är nödvändigtvis sant. Men antag att jag under ett dygn är tvungen att utföra ett antal aktiviteter (inklusive sömn), vilkas sammanlagda tidsåtgång understiger 24 timmar. Antag att jag heller inte önskar utföra några ytterligare aktiviteter. I denna situation förfogar jag i en reell mening och alls inte egendomlig mening över en viss fri tid. Och så framt jag förfogar över fri tid inom dygnsintervallet, så kan de 24 timmar, vilka står till mitt förfogande, inte gärna betraktas som en knapp resurs ... Om det alltid och överallt rådde brist på tid och rum, så skulle detta betyda att tillvaron är principiellt och ofrånkomligt underdimensionerad. Fullt så bisarrt torde tillvaron inte vara inrättad. (Asplund 1983)

Jag tror att det här är rimligt att skilja på samhällssystem och individer. I ett industrikapitalistiskt samhällssystem så är tiden en resurs för kapitalackumulation och när målet är maximal ackumulation så är tid alltid en bristvara. För individer som helt och fullt har internaliserat den industriella synen på tid så torde tidsbristen också vara oundviklig. Men med en delvis annan syn på tid så kanske det är möjligt att undvika tidsbristsupplevelser. Detta blir med Asplunds resonemang möjligt om man har relativt lite som man måste göra, och att man inte heller önskar utföra ytterligare aktiviteter. Asplunds resonemang ligger nära Luhmann som menar att tidsbrist handlar om för höga förväntningar.

Time as such is not scarce. The impression of the scarcity of time arises only from the overtaxing of experiences by expectations. Experiences and actions need time and can therefore be accommodated in a given span of time only in a limited fashion. The horizon of time and the structure of expectation must therefore be brought into line (Luhmann 1968 sid 13).

Nowotny refererar till Luhmann som visar att inom organisationer så innebär tidspress att preferenserna förändras till förmån för det som är inplanerat och skyddat.

Luhmann menar också att tidspressen institutionaliserar opportunistiska värderingar, den prioritering som tidsbristen kräver innebär att många centrala värden helt enkelt får vänta. Om detta även gäller i den lilla organisation som familjen utgör så får tidspressen konsekvensen att det som är inplanerat och skyddat, t ex förvärvsarbete och organiserade fritidsaktiviteter, får företräde framför annat som familjemedlemmarna kanske egentligen ser som mer prioriterat som t ex vila och tid för nära relationer. Tidspressen riskerar i så fall att institutionalisera att centrala värderingar skjuts på framtiden även hos familjer.

Luhmann menar att olika sätt att spara tid i arbetslivet omfattar att ha rutiner, att tillämpa artificiella dead-lines och att placera in centrala aktiviteter i en skyddad zon. Chefers tid koordineras utifrån ett system där olika aktiviteter har olika status och ju högre upp i hierarkin cheferna befinner sig ju mer preliminära är deras planerade aktiviteter. Chefer tillämpar olika strategier: intensifierar, delegerar, väljer snabbare transporter och gör flera saker samtidigt. Men efter deras långa arbetsdag så finns det ändå alltid många saker som måste göras och många möjligheter som inte kan förverkligas. Men

i ett jämlikhetsperspektiv så är chefer ändå gynnade eftersom de kan strukturera sin tid själva. För andra, ofta kvinnor, är tiden uppbunden och fragmenterad så att de rester av tid som finns kvar inte kan samlas ihop till en meningsfull fri tid.

En formel för tidspress

Helga Nowotny beskriver hur höga förväntningar, t ex avseende renlighetsnivåer i hemmet, skjutsande av barn och att ha många olika projekt på gång, har blivit självklara attribut hos moderna människor. Hon menar att de flesta ständigt upplever en brist på tid och att vi inte längre förnimmar känslan av att vara lediga. Hon pekar på att bristen på tid är proportionerlig mot överflödet av socialt formade förväntningar samt mot kvaliteten på vårt eget agerande. Här för hon in en dimension som handlar om det egna agerandet, nämligen ens egen kapacitet. Jag tolkar henne i form av följande formel för tidspress:

$$\frac{\text{Förväntningar}}{\text{Kapacitet}} = \text{Grad av tidspress}$$

Traditionella time management strategier handlar om att öka sin kapacitet. I den analys av självhjälpböcker som jag och Christer Sanne har gjort identifierade vi följande time management strategier: "streamline your tasks" respektive "buy household services" (Larsson & Sanne 2005). Men för att sänka tidspressen kan även strategier som syftar till att sänka nivån på förväntningarna användas. Självhjälpböckernas kategorier av råd som vi benämnde "set limits in relation to others" och "Set limits to your time-consuming aspirations" handlar om strategier för att sänka förväntningarna.

Hur fungerar då dessa strategier inom ramen för en industriell tidsuppfattning? En svårighet med time management strategier är att den tid som den ökade kapaciteten frigör riskerar att fyllas med nya aktiviteter så länge som man agerar inom ramen för en industriell tidsrationalitet där målet är att göra så mycket som möjligt av den tillgängliga tiden. Detta problem gäller av naturliga skäl inte för strategier som syftar till att sänka förväntningarna. Här är svårigheten snarare kopplad till den grundläggande motsättningen som finns mellan att sänka förväntningarna och att göra så mycket som möjligt av sig tid.

Existentiell tidsbrist

I min uppsats ”Vad är tidsbrist?” (Larsson 2004) identifierade jag en mängd olika aspekter på fenomenet tidspress. I samband med denna uppsats har jag dock funnit en aspekt som jag inte stött på tidigare. Det handlar om begränsade möjligheter att göra allt man vill och allt som man skulle kunna göra. Helga Nowotny hävdar att människors insikter successivt ökar om att varje taget beslut innebär att många andra möjligheter försvinner. Genom modern kommunikationsteknologi så är människor idag medvetna om hur de skulle kunna tillbringa sin tid, de känner till andra platser i världen som de skulle kunna vara på, andra människor de skulle kunna vara med, andra möten/konferenser/böcker/TV-program de skulle kunna ta del av. Det finns de som associerar det här fenomenet till tidsbrist. Jag är tveksam till att kalla det för tidsbrist, möjligen i så fall en form av existentiell tidsbrist.

Valfrihet tar tid

Barry Schwartz pekar i sin bok ”Valfrihetens tyranni” (2004) på de negativa sidorna med den ständigt växande valfriheten som idag inte bara gäller

konsumtion utan även en hel rad nya val t.ex. el, telefon, sjukförsäkring, pensionsförsäkring, läkare, utseende, yrke, arbetsplats, när man ska arbeta (e-post, bärbar dator och mobil gör att vi varje timme behöver besluta om vi ska arbeta eller ej), partner, flytta ihop/gifta sig, barn, religiös inriktning, förhållningssätt till sitt ursprungliga etniska ursprung och samhällsklass, etc.

Han menar att det mänskliga framåtskridandet, från samlande och jordbruk till hantverk och handel, har inneburit att vi allt mindre tid och kraft går åt för att få livets basbehov tillgodosedda. Men de senaste årtiondena har denna utveckling vänt. Förr kunde vi köpa det vi behövde i en diversehandel men nu tvingas vi in i ett samlarbeteende där man på alltfler områden i livet på egen hand måste ägna sig åt tidsödande granskning av olika alternativ. Detta resonemang anknyter till Gershuny som pekar på att konsumtionen tar allt större andel av vår tid i anspråk (Gershuny 2000).

Schwartz pekar på att amerikanarnas inkomst har mer än fördubblats de senaste 40 åren men att lyckan har inte ökat. Istället är den viktigaste faktorn för livskvaliteten de nära sociala relationerna. Men att ha sociala kontakter tar tid, de tar tid att etablera och de tar tid att upprätthålla. Han pekar på att tid är den grundläggande bristvaran. Schwarz hävdar att ”en av de största orsakerna till tidsbristen är att vi ställs inför så många fler val, som vi är tvungna att förbereda oss för, ta ställning till, utvärdera och kanske ångra.” (Schwartz 2004 sid 113).

Schwartz ägnar mycket utrymme i boken åt förväntningarnas roll i våra liv och menar att våra upplevelser präglas av vilka förväntningar vi har, med höga

förväntningar så blir vi ofta besvikna ”Att skaffa sig kontroll över förväntningarna bidrar förmodligen mer till att höja livskvaliteten än något annat” (sid 184). Även om Schwartz skriver om förväntningar i ett brett livskvalitetsperspektiv och Luhmann/Nowotny ur ett snävt tidspressperspektiv så pekar de alla på vikten av att ha makt över sina förväntningar.

Jag tänker att det på ett konkret plan handlar om att försöka sänka sina egna ambitioner och omgivningens förväntningar på områden som man tycker är lite mindre viktiga, medan man för ett viktigt område behåller höga förväntningar/ambitioner. I samhällen där områden som är viktiga för välbefinnandet, t ex sociala relationer, också fokuseras så sker detta teoretiskt per automatik. Men i dagens konsumtionssamhälle anser jag att detta inte är fallet. Giddens lyfter fram ett citat av Zygmunt Bauman som speglar detta ”Klyftan mellan mänskliga behov och individuella önskingarna skapas av marknadens dominans... Marknaden lever av den otillfredsställelse som den skapar: den fruktan, ångest och känsla av personlig otillräcklighet som den framkallar...” (Giddens 1997 sid 234). Baumann pekar alltså på hur marknaden höjer anspråken i syfte att öka konsumtionen.

Konsekvenserna av att marknaden lyckas är att mer tid och uppmärksamhet går åt till att tjäna pengar och till konsumtionen i sig vilket ger mindre tid till saker som är viktigare för välbefinnandet.

För att få kontroll över anspråken behöver man själv ta aktiv ställning, något som förutsätter reflektion. Även om förväntningarna är socialt formade så tror (hoppas) jag att man har en viss möjlighet att påverka dem. Genom att bli medveten

om omgivningens förväntningar så kan man i viss mån själv välja hur man vill förhålla sig till dessa, och man kan då också upptäcka i vilken mån omgivningens förväntningar är internaliserade till förväntningar man har på sig själv. Denna syn på människan innebär inte att hon är helt normstyrd, men inte heller att hon agerar helt rationellt. Men det lutar ändå åt en form av s.k. metodologisk individualism där normerna tas i beaktande men där de inte är den enda parametern som styr ens handlande.

Tidspress som medel

Det finns en dimension av tidspress som sällan tas upp i litteraturen, nämligen då tidspress används som ett medel för att uppnå något annat. En sådan koppling är att det vissa sammanhang kan ses som något positivt att vara tidspressad, att ha en fullbokad almanacka och att flänga mellan olika aktiviteter kan ses som ett tecken på att man är efterfrågad. Att vara tidspressad kan då i vissa fall då vara ett medel för att få status.

Ett annan form för att använda tidspress är som svepskäl för att inte delta i en viss aktivitet. Det är mycket mer accepterat att säga att man inte hinner delta istället för att säga att man prioriterar annat. Johan Aspulund beskriver här en liknande tanke.

När vi säger oss inte hinna eller inte ha tid blir vi trodda. Brådskan är ett trovärdigt och respektabelt allmäntillstånd. Den som experimenterat med att försöka undslippa diverse oting genom hänvisning till olust, ointresse, folkskygghet etc får snart nog klart för sig, att det är enklast och säkrast att åberopa sin starka upptagenhet, även om man råkar ha gott om tid. Brådskans respektabilitet – det är nästan mera legitimt att inte ha tid än att vara sjuk – kan givetvis utnyttjas. Vi har fått en ny form för

inautencitet. Fusk med tidsbrist. (Jag tänker nu närmast på akademiker och byråkrater.) Vi förleds att ljuga om vår upptagenhet ... Och att ha gott om tid är att vara undersysselsatt. Vilket är farligt: delar av ens liv är inte beslagtagna. (Asplund 1983 sid 116).

Compression

När tidspress har analyserats och begreppsliggjorts så har det bl.a. gjorts som en delmängd av det fenomen som kallas för "compression" (kan översättas med komprimering eller sammanpressning). Barbara Adam menar att "compression" är ett begrepp som uttrycker ökad hastighet och det är ett icke ifrågasatt ekonomiskt och politiskt mål eftersom det ökar vinst och BNP. I ekonomisk aktivitet kan hastigheten ökas på olika sätt:

- öka aktiviteten inom samma tidsrymd (med maskiner eller ökad arbetsintensitet)
- omorganisera den ordning som saker utförs på (Taylorism och Fordism)
- använda toppar och dalar mer effektivt (flexibilisering)
- eliminera all improduktiv tid (just-in-time i produktion, leverans och konsumtion)

Utifrån dessa kategorier tycker jag att upplevelsen av tidspress främst kan ses som en följd av den första punkten, ökad aktivitet/arbetsintensitet.

Adam har hämtat begreppet "compression" från David Harvey (Harvey 1989). Harvey menar att kapitalismen genom att omorganisera tid och rum lägger grunden för att komma ur krisartade perioder och in i en ny era av ackumulation. Sammanpressningen omfattar enligt Harvey bl.a. en accelererande produktion, snabbare

modesvängningar, kortare livslängd för varor, förhållanden och kontrakt och en nedgång för "vänte-kulturen", ökad vikt för annonsering, etc.

Missnöje med industriell tidsuppfattning

Det finns ett tydligt missnöje med den industriella tidsuppfattningen på många håll. Journalisten Anneli Jordahl skriver i en krönika "den västerländska tidsuppfattningen har spelat ut sin tid. Ett påfund som berövar folk ett gott liv. En elakartad tumör i vår hjärna." (Jordahl 1999 sid 49). De akademiska texter jag har läst är inte lika tydliga, kritiken får ofta utläsas mellan raderna. När Thrift beskriver motståndet mot införandet av den industriella tidsuppfattningen skriver han att motståndet fick formen av krav om kortare arbetstid, men att kampanjerna inte motsatte sig den nya tidsuppfattningen. Jag tolkar följande som att han är besviken över att den industriella tidsuppfattningen blivit rådande "From now on they would win battles but the war was lost. Time was now money, not tasks." (Thrift 1981/1990).

Thrift beskriver också att det efter 1880 växte fram nya kontrollstrategier för en hög tidsdisciplin. Bestraffningar ersattes av reformer som fokuserade på självförbättring. En ny ekonomisk rationalitet växte fram bland arbetarklassen. Nya konsumtionsvaror blev något att sträva efter, liksom att spara och att ta försäkringar. Thrift pekade på att även framtiden kan nu kontrolleras

No more would workers turn up to work only until they had enough money for the week. The new economic calculation put a financial value on future time so that an objective future became a part of the

habitus of the worker. Not only present but future time was now money. (sid 119).

I Thrifts slutsats kan ett visst missnöje utläsas (sid 128) "For most people time and calculative rationality had become one and the same thing: stages in life's journey of accumulation." Även Thompson uttrycker en besvikelse över att arbetarna accepterat arbetsgivarnas tidssyn

The first generation of factory workers were taught by their masters the importance of time; the second generation formed their short-time committees in the ten-hour movement; the third generation struck for overtime or time-and-a-half. They had accepted the categories of their employers and learned to fight back within them. They had learned their lesson, that time is money, only too well. (Thompson 1967)

Thompson refererar till professor Wilbert Moore som på 60-talet skrev att sådant som rationalitet, punktlighet och disciplin är nödvändigt om man ska uppnå snabb ekonomisk och social utveckling. Moore var dock noga med att påpeka att detta inte är det enda som bör prägla den moderna människan "The whole man will also love his family, worship his God, and express his aesthetic capacities. But he will keep each of these other orientations in their place". (återgivet i Thompson 1967 sid 94). Frågan är om Moores önskan har förverkligats. Richard Sennett visar i boken *När karaktären krackelerar* (Sennett 2000) att det moderna arbetslivet påverkar våra sociala karaktärer. De förändringar i arbetslivet som Sennett framför allt fokuserar på är kortsiktigheten och flexibiliteten, något som främjar karaktärsdrag som obundenhet och yttlig samarbetsvilja. Motsatsen är långsiktighet som främjar karaktärsdrag som lojalitet

och engagemang. Karaktären utarmas vilket t ex visar sig genom att engagemanget för kollegor och för företaget minskar. Sennett hävdar att vårt beteende i arbetslivet färgar av sig på vårt beteende i privatlivet, och att beteenden som är framgångsrika i arbetslivet blir förödande när de "smittar" beteendet i privatlivet. Hur ska man t ex kunna visa barnen vad lojalitet och engagemang är när man själv inte känner engagemang för någonting?

Det mesta av missnöjet med den industriella tidsuppfattningen bygger på att den är förödande för oss människor. Men det finns också en kritik av den industriella tidsuppfattningen som hävdar att den ligger bakom en hel del av miljöförstöringen. Bodil Jönsson hävdar att en stor del av dagens miljöproblem har uppkommit som bieffekter till att den mänskliga kulturen har fått för sig att den har ont om tid.

Långsiktigt hållbar utveckling kräver långsiktigt hållbara människor. Och långsiktigt hållbara människor måste våga betänka sina liv. Ditt liv är din tid. Tid, ja, denna immateriella resurs är egentligen det enda du har ... Tänk om vi missat själva grundbulten – vår relation till tiden? Tänk om bieffekterna av en annorlunda tidsupplevelse skulle komma att påverka oss mer i miljövänlig riktning än vad direkta miljöinsatser gör? ... En människa blir till en ond eller god naturresurs beroende på hur hon använder denna sin viktigaste tillgång – tiden. (Jönsson 1999 sid 77)

Fransmannen Paul Virilio för ett liknande resonemang "the faster we speed up, the faster we degrade" (återgivet i Adam 2004 sid 131). Han var också bestört över samhällsvetenskapens oförmåga att se och teoretisera över de miljömässiga sammanhangen.

Postindustriella tidsuppfattningar

There's more to life than increasing its speed.

Okänd

Om det då finns ett missnöje med den industriella tidsuppfattningen så kan man fråga sig vad det finns för tankar om alternativa tidsuppfattningar. Eftersom alternativa tidsuppfattningar i så fall skulle komma efter den industriella tidsuppfattningen så skulle man kunna kalla detta för tankar om postindustriella tidsuppfattningar.

Thompsons artikel avslutas med ett resonemang om vad som kommer att hända när människor i framtiden får mycket mer fri tid. Även om denna spådom från 60-talet om mer fri tid har visat sig överdriven så kan man ändå utläsa en del om Thompsons tankar om en postindustriell tidsuppfattning. Han undrade om den puritanska värderingen av tid kommer att vittra bort när trycket från en hotande fattigdom minskar, och om människor då kommer att minska sitt rastlösa jäkt och sin önskan att konsumera tiden nyttigt? Han skriver att vi kanske kommer att tvingas att igen lära oss en del av konsten att leva som vi förlorade i den industriella revolutionen: nämligen förmåga att fylla tidsmässiga mellanrum med avslappnade sociala relationer och att bryta ner barriärerna mellan arbete och resten av livet.

Thompson nämner att kraven från en högt synkroniserad industri behöver tillgodose om levnadsstandarden ska fortsätta att öka – tidsdisciplinen kan inte helt överges. Han

skriver ”If the theorists of growth wish us to say so, then we may agree that the older popular culture was in many ways otiose, intellectually vacant, devoid of quickening, and plain bloody poor” (Thompson 1967). Att återgå till tidskulturer som Thompson utpekar som överksamma har knappast framtiden för sig. Han skriver vidare att en ny kultur aldrig återuppstår i samma form. Och om vi ska klara både kraven från en högt synkroniserad industri och av en utvidgad fri tid så måste vi på något sätt skapa en syntes av olika element från det gamla och det nya. Punktlighet visar respekt för ens arbetskamrater samtidigt som kulturen skulle acceptera att människor bara låter tiden gå utan att den har något visst syfte.

Egentid

I Helga Nowotnys bok *Time* återfinns en hel del tankar som har med postindustriella tidsuppfattningar att göra (Nowotny 1994). På tyska heter boken *Eigenzeit* och det är just om begreppet egentid som bokens innehåll kretsar. Hon refererar till Adolf Holl som skrev “Eight hundred years ago, people in some European cities began to feel a strange and previously unheard-of desire. They wanted to know the time.” Nowotny fyller på ”Today people again feel a peculiar hitherto unheard-of desire: they want to have more time for themselves (Nowotny 1994).

Hon frågar sig vad denna tydliga önskan kommer från och menar att dess grund finns i den borgerliga uppdelningen mellan den offentliga tiden kopplad till arbetet den privata tiden kopplad till familjen. Genom denna polarisering växte ett specifikt ”I-time-perspective” genom vilket vi förmår att skilja mellan vår egen tid och andras tid. En mer närliggande grund för önskan om egentid är de senaste decenniernas förändringar med ett intensifierat arbete,

ökad tidspress och ökad lönearbete bland kvinnor. Önskemålet om egentid förstärks av den världsomspännande s.k. samtidigheten (som hänger samman med kommunikationsteknologin) vilken göder ett behov av att särskilja ens egen tid från den tid då man är sammankopplad med andra människor – en längtan efter längre stunder av tidssuveränitet.

Uchronias

Angående människors tidsmässiga önskemål skriver Nowotny att två önskemål dominerar. Det ena handlar om att ”normalisera” ens egen arbetstid, något som jag antar handlar om att arbeta på ungefär samma tider och ungefär lika mycket som de flesta andra. Det andra önskemålet handlar om att ökad tidssuveränitet, bl a att själv kunna bestämma när man ska arbeta för att därigenom kunna koordinera arbetet med andra delar av livet.

Nowotny beskriver vår samtid som en ”kollektiv hastighets-kult” där hastighet är ett överordnat värde, och hon tycker att olika strategier för att sakta ner framstår som patetiska och defensiva, t ex cykelbanor och hastighetsbegränsningar. Hon återkommer dock till att människor vill arbeta annorlunda och strukturera sin tid annorlunda - människor längtar efter en annorlunda levd tid. Nowotny identifierar tre olika vägar till *uchronia*. Jag tolkar detta begrepp som att det handlar om någon form av tidsmässig utopi eller himmelrike.

Den första vägen till *uchronia* är att få mer av allt, både *mer fri tid och mer pengar/konsumtion*. Men Nowotny verkar inte ge mycket för denna väg eftersom tid och pengar är utbytbara och hon menar att människor kommer att fortsätta att välja mer pengar framför mer fri tid. Ett

argument för detta är att tre fjärdedelar är nöjda med den avvägning mellan fri tid och pengar som de har idag. Hon menar att möjligheterna till förändring av detta är små. De möjligheter hon ändå ser är om inkomsterna stiger rejält över en relativt kort tid för då skulle behovet av tid för att spendera pengarna öka. En annan möjliggörande faktor skulle vara om fritidsaktiviteter som inte kräver så mycket pengar, t ex trädgårdsarbete, skulle bli tillgängliga och populära.

Den andra vägen till *uchronia* är mer sofistikerad och handlar om att *sänka arbetsintensiteten och öka självbestämmandet*. Att sänka intensiteten på arbetet för att därigenom ge liv åt arbetet ser Nowotny som ett sätt att återta tiden som vi blev berövade genom industrialiseringen. Den andra delen handlar om ett ökat självbestämmande över arbetstiden, en ökad flexibilitet till arbetstagarnas fördel.

Den tredje vägen är ett försök till kulturell innovation och handlar om att utveckla en *alternativ tidsupplevelse*. Uppdelningen mellan arbete och fritid löses upp och all tid levandegörs. Vanor och rutiner får en inblandning av det oväntade. Denna tredje väg söker efter en ny balans mellan å ena sidan den mekaniska, linjära och homogena tiden och å andra sidan det oväntade och spontaniteten i livets växlingar.

Nowotny är hoppfull om möjligheterna att förverkliga *uchronia*. Grunden till det är att vår tidsuppfattning är en social konstruktion och att tid görs av människor. Människor kan därför börja göra en annan tid, även om tid naturligtvis också hänger samman med maktutövning. Möjligheterna till *Uchronia* börjar i människors individuella vardagsupplevelser. Om bara

tillräckligt många människor börjar förändra sina liv så kommer förändringar att ske – hon betonar att det är så som alla stora mänskliga doktriner har börjat.

Tidspionjärer

Om Nowotnys bok beskrivs som teorier om postindustriella tidsuppfattningar så kan boken *Time-pioneers* (Hörning, Gerhard et al. 1995) ses som empiri om människor som experimenterar för att förverkliga *uchronia*. Boken *Time-pioneers* bygger på en tysk forskningsstudie av personer som lönearbetar 20-32 timmar per vecka och som inte lever på bidrag eller på en partners lön. Med tidspionjärer menas vidare personer som gått ner i arbetstid för att de vill ha mer tid för sig själv, till skillnad från ”tidskonventionalister” som på ett mer konventionellt sätt arbetar deltid för att t ex ta hand om barn eller att studera.

Tidspionjärerna arbetar ofta inom branscher som normalt inte har deltidstjänster. De ser inte lönearbetet som något nödvändigt ont, men de vill inte att arbetet ska dominera deras liv. Tidspionjärerna bryter mot samhällets rådande konsumtions- och arbetsnormer som författarna menar är att:

- bara heltid garantera de materiella behoven
- yrkesprestation mäts i pengar
- livet kretsar kring arbetet
- livsstilen styrs av yrkesrollen
- moraliskt högstående kräver heltidsarbete.

Tidspionjärerna strävar efter att öka sin tidsrikedom, ett begrepp som tyvärr inte definieras tydligt i boken. En dimension som tas upp är målet om ett självvalt tempo som ofta handlar om att ha ett mjukare och långsammare tempo.

Tidspionjärerna använder inte det utrymme deras minskade arbetsmängd har skapat till att göra mer under sin lediga tid utan istället att göra det de gör på ett mer avslappnat sätt. Många tidspionjärer strävar också efter att ha långa obrutna pass av tid. De ägnar mindre tid åt att ”slappa” jämfört när de arbetade heltid eftersom de inte är så trötta. De väljer ”omsorgsfullt” vad de lägger tid på.

En annan del av tidsrikedom är tidssuveränitet. Tidspionjärerna strävar efter att undvika tidsmässig styrning från organisationer och genom institutioner. Med flexibla tidsstrukturer har de inte bara större möjligheter att göra det de själva prioriterar utan också större möjligheter att synkronisera sig med andra tidsstrukturer. Jag antar att detta kan betyda att man har större möjligheter att t ex hitta en tid för att träffa vänner eller att gå en kurs.

Tidspionjärerna fokuserar på att uppleva nuet. De undviker alltför intensivt planerande av framtiden. De försöker att inte underkasta nutiden till att enbart ägnas åt att säkra framtiden, de tycker att priset för att säkra framtiden är för högt. De tycker inte att det faktum att deras låga inkomster kommer att ge dem en lägre materiell standard i framtiden är något som hotar deras existens. De menar att människor som har sitt tidsperspektiv överdrivet orienterat mot framtida mål riskerar att missa möjligheter som erbjuds i nuet. De anser också att ägodelar innebär ett åtagande inför framtiden som riskerar att bli tunga bördor. Dessutom försöker de att motverka en alltför stor rutinisering av sina liv, t ex genom att inte ha några fasta städdagar. De ser avsiktligt framtiden som något osäkert, som något oförutsägbart och varierande. De ser livsförändringar som något positivt och välkommet.

Reflexivitet hos tidspionjäreerna

*Min själ är fattig, den behöver en present.
Så jag stänger av datorn och sätter mig på
gräsmattan
och tittar Nyponstina djupt i ögonen.
Min katt eller katten som äger mig spinner och
morrar.
Jag har inte tid med detta. Fast vid närmare
eftertanke har jag det.
Det är bara att jag inte tänkt efter närmare.
För jag har inte haft tid att tänka efter.
Fast när jag tänker efter har jag det.
Fast då får jag verkligen tänka efter.*

(Horatius 1999)

Ett av de mest centrala perspektiven i boken om tidspionjäreerna och i mycket annan litteratur om tid är tidsreflexiviteten. Tidsreflexiviteten hänger samman med ett avståndstagande från de dominerande tidskonventioner som finns i dagens samhälle. Tidspionjäreerna har en stark aversion mot "the harassed society" och det ger dem ett konstant incitament att reflektera. Tidsreflexivitet kan ses som en förutsättning för de livsstilsval som tidspionjäreerna har gjort - förutsättning för att kunna leva på ett sätt som avviker från det dominerande. Men det påpekas också i boken att tillgången på tid intensifierar den självreflexiva processen. I min läsning av boken om tidspionjäreerna tycker jag mig finna olika tidshorisonter av tidsreflexiviteten.

Den form av tidsreflexivitet som har den kortaste tidshorizonten handlar om att ta avstånd från konventionen att så fort en period av icke ockuperad tid upptäcks så fylls den genast med någon annan "nyttig" aktivitet. Den tyske tidsteoretikern Rinderspacher har kallat detta för "the infinitesimal utilization logic of time" -

logiken att utnyttja även oändligt små tidsstycken. Han skriver vidare:

According to this logic, time is subjected to repeated intensive utilization right down to its smallest units, during which process any time saved (by means of pace intensification and rationalization, for example) does not remain free, but is utilized for other purposes (återgivet i Hörning, Gerhard et al. 1995 sid 142).

Tidspionjäreerna använder sin reflexivitet för att ta avstånd från att nyttiggöra varje litet tidsstycke. Jag antar att detta handlar om att istället låta dessa små tidsstycken bli naturliga tillfällen till pauser och social samvaro.

Tidspionjäreernas metoder för s.k. omsorgsfull tidsanvändning är en form av tidsreflexivitet som har lite längre tidshorizont, t.ex. avseende timman, dagen eller veckan. Härigenom använder de sin tidsreflexivitet för att ägna sin tid åt det de verkligen vill använda den till "They deploy techniques of time utilization in which greater emphasis is placed on individual times rather than on functional purpose of certain activities". Här används uttrycket "individual times" som kanske är en översättning från originaltextens "eigenzeit". Citatet ovan kan tolkas så att "eigenzeit" är tid som ger omedelbar subjektivt välbefinnande till skillnad mot övrig instrumentell tidsanvändning som syftar till framtida nyttigheter som t.ex. trygghet eller status. Ett exempel som ges är att promenera istället för att ta bilen, och att därigenom i privatlivet använda en helt annan tidslogik än den som dominerar i arbetslivet.

Den tidsreflexivitet som har den längsta tidshorisonten handlar om att göra aktiva livsstilsval. Tidspionjärerna utnyttjar sin tidsautonomi till att följa sina mål och utveckla sina intressen. Detta gör att de också får en högre grad av personlig autonomi och en större kontroll över den ”joystick” som styr hur deras livsstil utvecklas. Tidspionjärerna ser tiden som en resurs för att forma sina liv. Författarna pekar på att tidspionjärearnas fokus på självförverkligande är en form av jag-centrering. Detta kan ses som en form av självvald individualisering.

Teorier om reflexivitet

Teoretiskt har fenomenologen Schutz tagit upp reflexivitet i sin ambition att förstå människors vardagliga upplevelser (återgivet i Adam 2004). Han skiljde på *handling* (act) och *handlande* (action) och menade att de hade skiljda temporaliteter. Han menar att en handling kan analyseras i efterhand, och att en potential handling kan analyseras i förväg. I båda fallen förutsätter det reflektion och då vi reflekterar över gjorda handlingar så rationaliserar vi. Handlandet är istället något som är intimt förknippat med nuet. Handlandet är en levd och pågående process där vi agerar för att förverkliga olika projekt. Schutz tidsteori bygger på denna skillnad, handlande i nuet och reflektion över handlingar i det förgångna eller i framtiden.

Teoretiskt har även Giddens skrivit en hel del om reflexivitet (Giddens 1997). Han menar att reflexivitet på det personliga planet handlar om att vi ifrågasätter traditionen och bara följer den om den verkar logisk och rimlig. Vi är utelämnade att bilda oss vår egen uppfattning, något som vi ofta gör med hjälp av den ständigt växande mängden av vad Giddens kallar handböcker i livsföring. När traditionen mister sitt grepp får begreppet livsstil allt

större betydelse. Han menar att livsstil kan definieras som ”en mer eller mindre integrerad uppsättning praktiker som en individ följer, inte bara därför att sådana praktiker tillfredställer nyttobehov, utan därför att de ger en materiell inramning till en speciell berättelse om självidentiteten” (sid 101). Han menar att alla våra livsstilsval, dvs alla små beslut om vad vi ska äta, vad vi ska ha på oss, vem vi ska träffa etc, är beslut som kan kopplas till vår självidentitet, till vem vi vill vara. Hela vår tillvaro kan domineras av att välja och fatta beslut. Arbetet är också knutet till livsstilen på olika sätt, dels påverkar arbetet vilka potentiella livsstilar som är tillgängliga, och dels är vårt val av yrke och arbetsplats ett livsstilsval i sig.

Giddens betonar att reflexivitetsprocessen innebär en individualisering, vi står ensamma i våra valsituationer. Det är vi själva som bär ansvaret för vår identitet. Individualiseringen möjliggör befrielse och självförverkligande. Men den har också många nackdelar. En av dem är att alla valsituationer och valmöjligheter skapar osäkerhet, vilket t o m kan leda till ångest.

Barry Schwartz lyfter också upp de negativa sidorna av valfriheten, även om han inte talar i termer av reflexivitet. Han menar att den ökade valfriheten riskerar att skapa en känsla av inte ha kontroll när vi inte längre känner att vi har möjlighet att göra väl genomtänkta val. Han menar vidare att ett budskap om att ”leva som man själv vill” riskerar att förvärpa upplevelsen av att inte ha kontroll. Jag tolkar honom som att orsaken till detta är att budskapet innebär att detta tillför ytterligare områden där vi bör välja, att vi bör ifrågasätta all vår tidsanvändning och inte följa invanda mönster.

Sammanfattningsvis så ser jag dock tidsreflexivitet som något väldigt positivt. Det är ett verktyg för pionjärer som strävar efter en annan tidsupplevelse. Och

pionjärerens agerande kan förändra normerna i samhället vilket möjliggör förändringar för stora grupper.

Litteraturlista

- Adam, B. (2004). Time. Cambridge, Polity Press.
- Asplund, J. (1983). Tid, rum, individ och kollektiv. Stockholm, Liber Förlag.
- Bengtsson, C., Ed. (1999). Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. Stockholm, Prisma.
- Bengtsson, H.-U. (1999). Mätning. Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. Stockholm, Prisma.
- Bourdieu, P. (1963/1990). Time Perspectives of the Kabyle. The Sociology of Time. J. Hassard. London, Macmillan Press Ltd.
- Gershuny, J. I. (2000). Changing times: work and leisure in postindustrial society. New York, Oxford University Press.
- Giddens, A. (1997). Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken. Göteborg, Daidalos.
- Harvey, D. (1989). The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change. Oxford, Blackwell.
- Horatius, L. (1999). Friends are thieves of time. Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. Stockholm, Prisma.
- Hörning, K. H., A. Gerhard, et al. (1995). Time Pioneers. Flexible Working Times and New Lifestyles, Polity Press.
- Jordahl, A. (1999). Hungrig sedan 09.30. Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. C. Bengtsson. Stockholm, Prisma.
- Jönsson, B. (1999). Har vi missat grundbulten? Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. Stockholm, Prisma.
- Larsson, J. (2004). Vad är Tidsbrist? En forskningsöversikt och en modell för studier av barnfamiljers tidsmässiga välfärd, www.familjeliv-utan-tidsbrist.nu.
- Larsson, J. & C. Sanne (2005). "Self help books on avoiding time shortage." Time & Society 14(2/3).
- Luhmann, N. (1968). "Die Knappheit der Zeit und die Vordringlichkeit des Befristeten." Verwaltung 1: 13.
- Lundmark, L. (1999). En rikare tid. Tiden är. En antologi om det vi kallar tid. C. Bengtsson. Stockholm, Prisma.
- Nowotny, H. (1994). Time: the modern and postmodern experience. Cambridge, Polity Press.
- Nuber, U. (1998). Vår tids egoism: varför självförverkligande ofta leder till ensamhet. Stockholm, Natur och kultur.
- Schwartz, B. (2004). Valfrihetens tyranni: en bok om konsten att välja. Stockholm, Prisma.
- Sennet, R. (2000). När karaktären krackelerar. Människan i den nya ekonomin. Stockholm, Atlas.
- Thompson, E. P. (1967). "Time, work and industrial capitalism." Past and present 38: 56-97.
- Thrift, N. (1981/1990). The making of a Capitalist Time Consciousness. The Sociology of Time. J. Hassard. London, Macmillan Press Ltd.
- Tuiavii (1983). Papalagi: tal av söderhavshövdingen Tuiavii från Tiavea. Göteborg, Korpen.
- Urry, J. (1996). Sociology of time and space. The Blackwell Companion to Social Theory. B. S. Turner. Oxford, Blackwell.
- Weber, M. (1934/1978). Den protestantiska etiken och kapitalismens anda. Lund, Argos.